

Εύη Παπαδοπούλου

Φωτογραφία και εκθέσεις προπαγάνδας την περίοδο του Ψυχρού Πολέμου στην Ελλάδα

Εισαγωγή

Ο Edward Steichen, διευθυντής του τμήματος φωτογραφίας του Museum of Modern Art (MoMA) στη Νέα Υόρκη από το 1947 μέχρι το 1962, στα απομνημονεύματά του το 1963 με αφορμή την έκθεση *Η οικογένεια του ανθρώπου* (Family of Man, 1955) συνόψισε τους λόγους για τους οποίους η φωτογραφία έπαιζε σημαντικό ρόλο στις εκθέσεις που επιμελήθηκε: «αντίθεση στην κλίμακα των τυπωμάτων, φωτογραφίες με διαφορετικά σημεία εστίασης, ενδιαφέρουσα εναλλαγή στην προοπτική ορατότητας των φωτογραφιών χάρη στην τοποθέτησή τους στον χώρο, όλα αυτά επιτρέπουν στον θεατή μια ενεργό συμμετοχή που καμία άλλη μορφή οπτικής επικοινωνίας δεν μπορεί να προσφέρει».¹

Ο εύπλαστος χαρακτήρας του αντικειμένου αλλά και του μέσου της φωτογραφίας, όπως τον περιγράφει παραπάνω ο Steichen, την κατέστησε ένα αποτελεσματικό «πολιτικό όπλο» σε εκθέσεις κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου που στόχευαν σε ένα μαζικό κοινό. Χρησιμοποιήθηκε αρχικά στην Ένωση Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών (ΕΣΣΔ) με σημείο αναφοράς τη δράση του El Lissitzky και τη συνεισφορά του στο σοβιετικό περίπτερο στην έκθεση *Pressa* στην Κολωνία το 1928, έπειτα στην Ιταλία, στην Ισπανία και στη Γερμανία στο πλαίσιο του φασιστικού και ναζιστικού καθεστώτος αντίστοιχα.² Με αφετηρία τη δεκαετία του 1940 στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής (ΗΠΑ) η συνεργασία του MoMA με τον Herbert Bayer, καθηγητή στο εργαστήρι τυπογραφίας και διαφήμισης στη σχολή Bauhaus, αλλά και σχεδιαστή καταλόγων και αφισών του εθνικοσοσιαλιστικού καθεστώτος, στάθηκε καθοριστική για τη μεταφορά στις ΗΠΑ κατακτήσεων του ευρωπαϊκού μοντερνισμού, όπως το φωτομοντάζ, η δυναμική όραση με τη χρησιμοποίηση διαφορετικών επιπέδων τοποθέτησης των εκθεμάτων, η ενσώματη πρόσληψη, ο τοίχος ως σελίδα περιοδικού.³

---

1. Ribalta 2008, 25.

2. Rocco 2020, 1.

3. Ribalta 2008, 19-21.

Ο όρος προπαγάνδα χρησιμοποιείται με αρνητική φόρτιση. Αποτελεί μία μορφή επικοινωνίας, που σε αντίθεση με την πειθώ, δεν λειτουργεί αμφίδρομα. Αντίθετα, παρουσιάζει ένα εδραιωμένο μήνυμα που δεν επιδέχεται αμφισβήτηση.⁴ Ταυτίζεται με τη μεροληπτική και επιλεκτική διάχυση της πληροφορίας, την απλοποίηση σύνθετων ζητημάτων, την επένδυση στο συναίσθημα. Συνιστά μία τεχνική⁵ που επενδύει σε διαφορετικές μορφές αλήθειας (μισή αλήθεια, περιορισμένη αλήθεια, αλήθεια εκτός πλαισίου) με στόχο να εντείνει υπάρχουσες τάσεις και να οδηγήσει τους ανθρώπους σε δράση ή να τους κάνει να προσαρμοστούν στα επιθυμητά πρότυπα.⁶ Στοχεύει στη μάζα, σε πολυπληθές κοινό, το οποίο επιδιώκει να επηρεάσει ψυχολογικά μέσω συμβόλων, λεκτικών και οπτικών μορφών επικοινωνίας με απώτερο σκοπό να το χειραγωγήσει.⁷

Η διαίρεση του κόσμου σε δύο σφαίρες επιρροής μετά τη λήξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου σηματοδοτείται από την ψυχροπολεμική προπαγάνδα, στο πλαίσιο της οποίας ο προσεταιρισμός των κοινωνιών επιδιώχθηκε μέσω της ενεργοποίησης των μέσων μαζικής επικοινωνίας και της εργαλειοποίησης του πολιτισμού τόσο από την πλευρά των ΗΠΑ όσο και της ΕΣΣΔ.⁸ Στην ιδεολογία του κομμουνισμού αντιτίθεται εκείνη του καπιταλισμού. Ο αμερικανικός τρόπος ζωής (συνώνυμο του καπιταλισμού), στον οποίο δυνητικά μπορούν όλοι και όλες να μετέχουν, διαχύθηκε στην Ευρώπη μέσω της κυκλοφορίας των εικονογραφημένων περιοδικών αλλά και εκθέσεων έργων τέχνης, βιομηχανικών προϊόντων, κινηματογραφικών ταινιών, θεαμάτων αναψυχής. Οι εκθέσεις προπαγάνδας απευθύνονταν σε ένα αστικό κοινό που διέθετε την παιδεία, τον χρόνο, τα χρήματα, τα ανάλογα ενδιαφέροντα, καθώς και κοινές εμπειρίες, ένα «ομογενοποιημένο από ψυχολογική άποψη ακροατήριο», που επέζησε του πολέμου και προσδοκούσε με αισιοδοξία το μέλλον.⁹

Ωστόσο, ο Ψυχρός Πόλεμος δεν εξαντλείται στη θεώρησή του ως πολιτισμικός ιμπεριαλισμός, δεν μπορεί, δηλαδή, να εξεταστεί επαρκώς αποκλειστικά ως μία μονόπλευρη γραμμική αφήγηση που εκπορεύεται από τις ΗΠΑ και γίνεται παθητικά δεκτή από τις ευρωπαϊκές χώρες. Πρόκειται για ένα πλέγμα ανταλλαγών και αλληλεπιδράσεων μεταξύ Παλιού και Νέου Κόσμου και δικτύωσης ανθρώπων από τον χώρο του πνεύματος, της διανοήσης, της πολιτικής και της τέχνης.¹⁰ Η

4. Jowett και O'Donnell 2006, 1.

5. Ellul 1973, x.

6. Ellul 1973, v.

7. Pratkanis και Aronson 2001, xv.

8. Λιαλιούτη 2019, 19.

9. Αδαμοπούλου 2019, 19.

10. Λιαλιούτη 2019, 15.

ιδεολογία του αμερικανισμού, η πίστη στην ελευθερία και στην αυτενέργεια του ατόμου και κατ' επέκταση του έθνους, προσαρμόζεται από τις ευρωπαϊκές ηγεσίες στον ορίζοντα υποδοχής του εθνικού κοινού και στις ομόχρονες κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες, προκειμένου να ικανοποιήσει εγχώριες προσδοκίες και ανάγκες.

Στο κείμενο αυτό εξετάζω τρεις εκθέσεις που απευθύνονταν σε μαζικό κοινό, χρησιμοποίησαν κατά κύριο λόγο ή εξολοκλήρου τη φωτογραφία και πραγματοποιήθηκαν (και) στην Ελλάδα. Διερευνώ τις επιμελητικές πρακτικές που αφορούν στη φωτογραφία και στην προπαγανδιστική λειτουργία των εκθέσεων σε τρεις διαφορετικές χρονικές στιγμές, που αποτελούν σημεία αναφοράς της πρόσδεσης της χώρας στο άρμα των ΗΠΑ εν μέσω Ψυχρού Πολέμου. Πρόκειται για το 1949, έτος που σηματοδοτεί τις τελευταίες μάχες και την τελική έκβαση του Εμφυλίου στην Ελλάδα και σε διεθνές γεωπολιτικό επίπεδο τον διαμοιρασμό του κόσμου σε δύο σφαίρες επιρροής με το διαμελισμό της Γερμανίας, την ίδρυση του Οργανισμού Βορειοατλαντικού Συμφώνου (North Atlantic Treaty Organization, NATO), την ανάδειξη του Κομμουνιστικού Κόμματος στην ηγεσία της Κίνας· το 1952, έτος που εντάχθηκε η Ελλάδα ως σύμμαχος στο NATO· και το 1957, οπότε εορτάστηκε η δεκαετηρίδα από την έναρξη του Σχεδίου Μάρσαλ και υπεγράφησαν στη Ρώμη η Συνθήκη περί ιδρύσεως της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας (ΕΟΚ) και η Συνθήκη περί ιδρύσεως της Ευρωπαϊκής Κοινότητας Ατομικής Ενέργειας, που αποτέλεσαν τη βάση της σημερινής Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Η περίοδος που ακολούθησε τον Εμφύλιο Πόλεμο μέχρι και την επιβολή της Δικτατορίας των Συνταγματαρχών το 1967 έχει χαρακτηριστεί ως περίοδος Ανασυγκρότησης, καθώς με την παροχή αμερικανικής οικονομικής βοήθειας, αρχικά στο πλαίσιο του Δόγματος Τρούμαν το 1947 και έπειτα χάρη στη χρηματοδότηση μέσω του Σχεδίου Μάρσαλ από το 1947 μέχρι το 1952, η ελληνική οικονομία αναδιοργανώθηκε. Η περίοδος αυτή έχει εξίσου χαρακτηριστεί και ως περίοδος καχεκτικής δημοκρατίας. Κατά τον Ηλία Νικολακόπουλο, αποτελεί μια ιδιότυπη σύζευξη αυταρχισμού και δημοκρατίας, αποκλεισμού και ευημερίας, ιδεολογικής οπισθοδρόμησης και πολιτιστικής άνοξης,¹¹ που αποτέλεσε το κοινωνικό και πολιτικό υπόβαθρο στο οποίο άνθισαν προπαγανδιστικές πρακτικές.

Οι εκθέσεις που θα μας απασχολήσουν εδώ είχαν άμεση σχέση με τον αμερικανικό παράγοντα και θα εξεταστούν ως πεδίο διατλαντικών επιδράσεων που συνέβαλλαν στη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας. Κοινό στοιχείο, άλλωστε, και των τριών εκθέσεων είναι ότι περιλαμβάνουν τη λέξη Ελλάδα ή το επίθετο ελληνικός/ή στον τίτλο τους. Ειδικότερα θα διερευνήσουμε υπό ποιους όρους στο πλαίσιο των εκθέσεων η εθνική ταυτότητα διαπλάθεται με βάση το αμερικανικό

---

11. Νικολακόπουλος 2013, 19.

πρότυπο για τον εκμοντερνισμό, την τεχνολογική πρόοδο, την ελευθερία του ανθρώπου και πώς αυτό αξιοποιείται από τον αμερικανικό παράγοντα αλλά και από τις εγχώριες ηγεσίες, προκειμένου να πειστεί και να εκπαιδευτεί το ελληνικό κοινό για την αυτενέργειά του σε ό,τι αφορά τη μεταπολεμική ανασυγκρότηση.

Η προβολή της ενεργητικής στάσης των λαών που δέχθηκαν την αμερικανική βοήθεια υπήρξε ένα στρατηγικό κομμάτι της πολιτικής των ΗΠΑ. Ειδικότερα στην Ελλάδα, όπως έχει αναδείξει η μελέτη της Κωνσταντίνας Κάλφα, η υποστήριξη της πολιτικής της αυτοστέγασης ανταποκρίνεται στο αμερικανικό αίτημα για ενθάρρυνση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας και περιορισμό του κρατικού παρεμβατισμού, συμβατό με το αμερικανικό καπιταλιστικό οικονομικό μοντέλο.¹² Εξίσου, η προβολή του αρχαιοελληνικού παρελθόντος από αμερικανούς αρχαιολόγους λειτούργησε μεταπολεμικά ως το πολιτισμικό κεφάλαιο-διαβατήριο για την είσοδο της χώρας στις τουριστικές αγορές, αν και σε εγχώριο επίπεδο καλλιεργήθηκε η πεποίθηση πώς η αρχαιολατρία συνιστά τον απαραίτητο ιδεολογικό πυρήνα της εθνικοφροσύνης.¹³

Η Έκθεση επιβιώσεως του ελληνικού λαού

Στις 24 Μαρτίου 1949 εγκαινιάστηκε από τη βασίλισσα Φρειδερίκη και τον βασιλιά Παύλο η διαρκής ή μόνιμη, όπως χαρακτηρίστηκε, *Έκθεση επιβιώσεως του ελληνικού λαού* σε περίπτερο που κατασκευάστηκε για αυτόν τον σκοπό στην πλατεία Κλαυθμώνος στην Αθήνα και διήρκεσε μέχρι και το 1950. Ο στίχος του Διονυσίου Σολωμού «Το χάσμα π' ανοιξ' ο σεισμός κι ευθύς εγιόμισ' άνθη» από το ποίημα «Εις τον θάνατο κυρίας Αγγλίδας» κοσμούσε την είσοδο του περιπτέρου και παρέπεμπε στην αναζωογονητική δύναμη των έργων ανασυγκρότησης μετά την Κατοχή και κατά τη διάρκεια της εμφύλιας ρήξης.

Η έκθεση εντάχθηκε στο πλαίσιο των εορτασμών σε πανελλήνιο επίπεδο της εθνικής εβδομάδας για την *Εργασία και τη νίκη*, που ανακαλώντας το πρότυπο εορτασμών που είχε επιβάλλει ο Ιωάννης Μεταξάς,¹⁴ περιλάμβανε ημέρα αφιερωμένη στον έλληνα αγρότη, στη βιομηχανία και την εργασία, στη νεότητα, στη διεθνή αλληλεγγύη, λαμπαδηφορίες στο μνημείο του Αγνώστου Στρατιώτη και έκλεισε με την τελετή λήξης στο Παναθηναϊκό Στάδιο, όπου παρευρέθηκαν «ανταρτόπληκτα» παιδιά που μεγάλωναν στις παιδοπόλεις της Βασιλικής Προ-

12. Κάλφα 2019, 15.

13. Lalaki 2012, 570-571.

14. Ο Μεταξάς, προκειμένου να προβάλλει τους δεσμούς του με τα λαϊκά στρώματα, είχε στεφθεί «Πρώτος Εργάτης» και «Πρώτος Αγρότης», ενώ διοργανώνονταν τακτικά εκθέσεις με τίτλο *Χαρά και εργασία*. Βλ. σχετικά Πετράκη 2006, 96-111.

νοίας.¹⁵ Οι δημόσιες τελετές και οι εορτασμοί κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου και μετά τη λήξη του επιχειρούσαν να διαμορφώσουν τον εγχώριο πληθυσμό με όρους ιδεολογικούς και καλλιεργούσαν μία επίπλαστη συναίνεση γύρω από την εθνική ταυτότητα με πρόσημο αντικομμουνιστικό και στόχο την τόνωση της εθnikοφροσύνης.¹⁶ Η συμμετοχή του αμερικανικού παράγοντα στην εβδομάδα για την *Εργασία και τη νίκη* επισφραγίζεται από την παρουσία της συζύγου του αμερικανού πρεσβευτή στην Ελλάδα Henry Grady στις δημόσιες τελετές αφιερωμένες στην ημέρα του αγρότη και του εργάτη.¹⁷

Η έκθεση *Επιβιώσεως* διοργανώθηκε από το Υπουργείο Συντονισμού με τη συμμετοχή κρατικών οργανισμών και υπηρεσιών, οργανώσεων πρόνοιας και της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, όπως αναφέρει στον λόγο του ο υπουργός Συντονισμού Στέφανος Στεφανόπουλος, που δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Αγών Επιβιώσεως* στις 9 Μαρτίου 1949.¹⁸ Ωστόσο, στο τμήμα του Αρχείου Δοξιάδη που αφορά στην έκθεση δεν υπάρχει σαφής αναφορά στην προέλευση των φωτογραφιών.¹⁹

Βασικό πρόσωπο στη διοργάνωση της έκθεσης υπήρξε ο Κωνσταντίνος Δοξιάδης, αρχιτέκτονας και πολεοδόμος με αναγνωρισμένο έργο στην Ελλάδα και στο εξωτερικό και ένα από τα πρόσωπα-κλειδιά στην ανοικοδόμηση της χώρας. Διετέλεσε Υφυπουργός Ανοικοδομήσεως από το 1945 μέχρι το 1946 και Γενικός Διευθυντής Ανοικοδομήσεως μέχρι και το 1950. Ο Δοξιάδης υποστήριξε την ένταξη της χώρας στην αμερικανική σφαίρα επιρροής, συνεργάστηκε με τους αμερικανούς υπεύθυνους της εφαρμογής της οικονομικής βοήθειας στην Ελλάδα Paul A. Porter και Jacob Leslie Crane, εργάστηκε στη συνέχεια ως πολεοδόμος στις ΗΠΑ, ενώ η παραμονή του σε κυβερνητικά αξιώματα υποστηρίχθηκε από τους Αμερικανούς που εκτιμούσαν τις οργανωτικές του ικανότητες.²⁰

15. Φωτογραφίες που παρουσιάζουν παιδιά από τις παιδοπόλεις Ιωαννίνων, Παραμυθιάς, Κόνιτσας και του Πατριωτικού Ιδρύματος Κοινωνικής Προνοίας και Αντιλήψεως (ΠΙΚΠΑ) δημοσιεύονται στα *Νέα*, 28 Μαρτίου 1949.

16. Καρακασίδου 2004, 252.

17. Οι εορταστικές εκδηλώσεις με την παρουσία της συζύγου του αμερικανού πρεσβευτή παρουσιάζονται σε φωτογραφικά ρεπορτάζ στην *Καθημερινή* στις 22 και στις 24 Μαρτίου 1949.

18. Στο τεύχος του περιοδικού *Αγών Επιβιώσεως* στις 30 Μαρτίου 1949 φιλοξενείται εκτενές φωτογραφικό αφιέρωμα στην έκθεση, ενώ την πρώτη σελίδα καταλαμβάνει φωτογραφία του πλήθους που συνωστίζεται για να δει την έκθεση. Ο *Αγών Επιβιώσεως* ήταν ένα εβδομαδιαίο περιοδικό που εκδιδόταν από την Υπηρεσία Συντονισμού Εφαρμογής Σχεδίου Ανασυγκροτήσεως (ΥΣΕΣΑ) στα ελληνικά και στα αγγλικά και παρουσίαζε άρθρα για την ανόρθωση της χώρας και φωτογραφίες καταγραφικού χαρακτήρα από τα δημόσια έργα που υλοποιούνταν αρχικά στο πλαίσιο του Δόγματος Τρούμαν και στη συνέχεια διαμέσου του Σχεδίου Μάρσαλ.

19. Αρχείο ΚΔ/2901-2902, 2904/1949.

20. Κύρτσης 2006, 351-353. Σε φωτογραφικό ρεπορτάζ της *Καθημερινής* στις 25 Μαρτίου

Σε ανυπόγραφο κείμενο στο περιοδικό *Αγών Επιβιώσεως* η έκθεση θεωρείται σημαντική, καθώς συνιστά τεκμήριο των προσπαθειών του ελληνικού λαού για την επιβίωση της φυλής παρά τα προβλήματα που έχει προκαλέσει ο Εμφύλιος, ο «αγώνας εξοντώσεως» όπως χαρακτηρίζεται, στην ύπαιθρο.²¹ Στο εισαγωγικό σημείωμα της έκθεσης, που διανεμόταν σε μορφή φυλλαδίου και εκδιδόταν από την ΥΣΕΣΑ, γραμμένο πιθανότατα από τον Δοξιάδη, ομοίως τονίζεται η δυνατότητα επιβίωσης της ελληνικής φυλής παρά την «ανταρσία» και η συμβολή των έργων ανοικοδόμησης σε αυτή την αναζωογονητική διαδικασία.

Το ζήτημα της επιβίωσης για τον Δοξιάδη βασίζεται σε βιολογική αναλογία μεταξύ των εθνών και των ζωντανών οργανισμών, όπως διατυπώνεται στο πλαίσιο της μελέτης που συνέταξε με τους συνεργάτες του «Η επιβίωσις του ελληνικού λαού: εισήγησις εις τον οργανισμόν ανασυγκροτήσεως» το 1947.²² Ωστόσο, οι απόψεις του δεν αναλώνονται σε ένα αμφίβολης επιστημονικότητας βιολογικό αναγωγισμό, αλλά αποκτούν και πρόσημο θετικιστικό. Στο πρώτο από μία σειρά άρθρων του που δημοσιεύθηκαν στο *Βήμα* το 1947 με γενικό τίτλο «Η επιβίωσις του ελληνικού λαού»,²³ ο Δοξιάδης αναφέρει: «Είναι άρθρα που [...] προσπαθούν να ιδούν το Ελληνικό πρόβλημα ψυχρά και αντικειμενικά σαν ένα πρόβλημα των θετικών επιστημών που έχει ωρισμένα δεδομένα και επιδέχεται ωρισμένην λύσιν».²⁴

Θετικιστική ήταν και η προσέγγιση που ακολουθήθηκε στην παρουσίαση των στοιχείων που αποδείκνυαν την πρόοδο της χώρας στην έκθεση. Οι φωτογραφίες της έκθεσης είχαν καταγραφικό χαρακτήρα και ακολουθούσαν το πρότυπο της λεγόμενης *straight* φωτογραφίας, με μετωπικές λήψεις κατά κύριο λόγο κτηρίων και δημοσίων έργων, στις οποίες υπερτερεί το θέμα έναντι της σύνθεσης ή της τεχνικής, το θέμα είναι εύληπτο και δεν υπάρχει η υποψία παραποίησης.²⁵ Μαζί με διαγράμματα, χάρτες, στατιστικά στοιχεία, και μακέτες, οι φωτογραφίες λειτουργούσαν ως δεδομένα που, συγκεντρωμένα σε επιμέρους πάνελ, υπηρετούσαν με αφηγηματική λογική το έργο της ανασυγκρότησης σε διάφορους τομείς της δημόσιας ζωής. Ειδικότερα, μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στην Ευρώπη και στις

1949 ο Δοξιάδης παρουσιάζεται να ξεναγεί το βασιλικό ζεύγος στην έκθεση και εμφανίζεται στα κινηματογραφικά επίκαιρα να υποδέχεται τον Paul Hoffman, διευθυντή Διοίκησης Οικονομικής Συνεργασίας (ΔΟΣ), εκθέτοντάς του τα κατορθώματα της ελληνικής ηγεσίας στο πεδίο της ανασυγκρότησης. Βλ. ΕΟΑ 2023.

21. *Αγών Επιβιώσεως* 1949, 1. Το κείμενο αποδίδεται στον Δοξιάδη από το Αρχείο Δοξιάδη και καταγράφεται κατά αυτόν τον τρόπο στη σχετική βιβλιογραφία που τον αφορά στον τόμο που συγκεντρώνει κείμενα και σχέδιά του (Κύρτσης 2006).

22. Χαριτωνίδου 2020.

23. Λεφαντζής 2000, 112.

24. Δοξιάδης 1947.

25. Bezner 1999, 5.